

Олександр Гуржій

ПРО ДЕЯКІ ОЦІНКИ ПОЛІТИЧНОЇ Й ВІЙСЬКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ІСТОРИЧНИХ ПІСНЯХ ТА ДУМАХ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ*

Визвольна війна середини XVII ст. стала епохальною подією в усій багатовіковій історії України. Вона дала можливість більшості українців здобути національну незалежність від шляхетської Польщі, побудувати власну «козацьку державу», прискорила процес формування національної самосвідомості. Тому-то і не дивно, що в народній усній творчості за різних часів одному з її найвидатніших керівників приділено так багато уваги, подано яскраві й об'ємні характеристики його політичної і військової вдачі. Про особисте життя (біографію) Б. Хмельницького поза подіями Визвольної війни в історичних піснях і думах практично не йдеться (за незначним винятком). І хоча в них художній образ великого гетьмана багато в чому ідеалізовано, при сприйнятті головних рис характеру і значимості його вчинків, на наш погляд, народним поетичним словом відтворені й дійсні тогочасні реалії.

Що ж хотілося би відзначити у першу чергу в плані постановки проблеми? Це те, що в історичних піснях і думах, як правило, наголошується на єдності ідей керівника новоствореної Української держави і народних мас, представників усіх верств суспільства, включаючи й місцеві елітні (старшина, шляхтичі, вище духовенство). З самого початку війни посполитий люд, рядове козацтво бачать у ньому захисника своїх націо-

* У своїй статті автор не ставив за мету спеціально досліджувати пісні й думи як історичне джерело (це тема окремої наукової проблеми). Нам хотілося лише виявити і донести до читача найхарактерніші оцінки в них діяльності Б. Хмельницького. Причому використані, головним чином, поетичні твори, створені народом до початку XX ст. (їх «академічне» видання за радянської доби здійснене з попередніх підбірок М. Максимовича, В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Лисенка, М. Вовчка та ін.).

нальних і релігійних «свобод», соціальних і майнових прав. Навіть відверті невдачі гетьмана сприймаються ними із розумінням і співчуттям, непохитною вірою в краще майбутнє.

У «Думі про Хмельницького та Барабаша» народ вкладає в уста першого такі слова, сказані нібито ним ще напередодні вибуху повстання (десь у 1646—1647 рр.):

«Гей, куме, каже, куме, пане Барабашу,
пане гетьмане молодий!»

Чи не могли б з тобою удвох королівських листів
прочитати,

Чи не могли б ми козакам козацьких порядків
подавати,

Чи не могли б ми за віру християнську достойно,
праведно стати?»

Причому на негативну відповідь польського угодовця-старшину І. Барабаша «...Нащо б нам козакам козацькі порядки давати? Лучче б нам із ляхами, з мостовитими панами, хліб-сіль з упокоєм вічний час уживати»¹, Б. Хмельницький грізно попереджає:

«Гей, куме, каже, куме, як будеш ти мені
сими словами досаджати,

То не зарікаюсь я тобі з пліч голову, як галку, зняти,
А жону твою з дітьми живцем забрати,

турському султану в подарунок одіслати».

Що ж ми можемо сказати про наведені уривки? По-перше, з них випливає те, що Б. Хмельницький ще до початку війни прямо виступав проти засилля польської магнатерії й став на захист козаків, їх прав. По-друге, одним з першочергових завдань він вважав необхідність «достойно» відстоювати православну віру за умов покатоличення українського населення. По-третє, Хмельницький вже тоді передбачила, що конфлікт може набути смертельної небезпеки і, мабуть, тому погрожував жорстоким покаранням не тільки своєму прямому супротивнику (а значить, й всім прибічникам польсько-шляхетських порядків в Україні), але також і його родині. Четверте, важливо звернути увагу і на той факт, що народна дума зовсім обминає (ігнорує —?) особисті мотиви Б. Хмельницького, які також спричинили його участь у визвольному русі (маємо на увазі кривди, заподіяні шляхтичами Д. Чаплинським, О. Конєцпольським та ін.).

¹ Офіційно І. Барабаш займав посаду військового осавула ресстрового козацького війська.

До чого ж закликав ватажок повсталий люд на першому етапі, до яких конкретно форм боротьби? Відповідь на ці питання знаходимо в тій же думі:

«Хмельницький козаків до схід сонця пробуджає
І стиха промовляє:
“Гей, козаки, діти, друзі, молодці, добре дбайте
Од сна уставайте, руський отченаш читайте,
На лядські табури наїжджайте, лядські табури
на три часті розбивайте,
Ляхів, мостивих панів, упень рубайте,
кров їх лядську у полі
з жовтим піском мішайте.
Віри своєї християнської на поталу
в вічний час не подайте”»².

Як бачимо, початок ототожнюється з появою сонця, пробудженням природи після сну («у святий божий день»). У думі Хмельницький для простого люду є «паном», «гетьманом Чигиринським», але разом з тим він і «батя», і «друг» козакам — «молодцям».

В історичній пісні «Чм не той то хміль», де йдеться про Жовтоводську битву 1648 р. — першу визначну перемогу козацьких військ, змальовано Б. Хмельницького вже як сміливого керівника широкомасштабної війни та завзятого козака-рубаки. Ніби він промовляв сам про себе:

«А я ляхів не боюся і гадки не маю,
За собою велику потугу я знаю,
Іще й орду за собою всду:
А все, вражі ляхи, на вашу біду».

І далі:

«Утікали ляхи — погубили шуби...
Гей, не один лях лежить вищиривши зуби!»³

Кілька слів хотілось би сказати про власне історизм цієї пісні, яка має кілька варіантів запису (один з них здійснено в Галичині в 50-х роках минулого століття), що свідчить про її регіональну поширеність і популярність. Пісня достовірно описує тогочасні події. Виступивши у квітні 1648 р. з Запорозької Січі, військо гетьмана на так званому Чорному шляху (вже досить поповнене українськими і російськими селянами-втікачами та донськими козаками) з'єдналося з загонами кримських татар Тугай-бея і зупинилося на р. Жовті Води. Після рішучого наступу повстанців більшу частину польсько-шляхетської армії було знищено, а близько 3 тис. жовнірів і 50 шляхтичів потрапили в полон. Цікаво зазначити, що, за піснею, напередодні

битви налічувалося «ляхів сорок тисяч хорошої вроди». Чи достовірна цифра наводиться? Дослідники не мають однозначної відповіді. Наприклад, О. К. Касименко загальні збройні сили поляків навесні 1648 р. визначав у 30 тис., а І. С. Стороженко, В. А. Смолій і В. С. Степанков — у 15—16 тис.⁴ Очевидно, остання думка є найбільш вірогідною, тому цифру в 40 тис. слід вважати значним перебільшенням.

Тематично продовжують сюжет про перебіг подій Визвольної війни дума «Перемога корсунська» і пісня «Не дивуйтеся, добрії люди». В першій йдеться про чергову перемогу козацьких військ у травні 1648 р. під Корсунем, коли «козаки ляхів доганяли, пана Потоцького піймали. Як барана, зв'язали та перед Хмельницького-гетьмана примчали»⁵. Тоді ж козаки, додамо від себе, взяли, у полон польського гетьмана М. Калиновського, 80 знатних шляхтичів, 127 офіцерів і понад 8,5 тис. рядових жовнірів, 41 гармату тощо. Перемога під Корсунем, як вважають фахівці, дала поштовх до всенародного повстання в Україні, до масових втеч польської шляхти, місцевої знаті, орендарів і т. д. Причому ті з них,

«Котрі тікали до річки Случі,
То погубили чоботи й онучі;
В котрі до Прута
То була від козаків Хмельницького
доріженька барзо крута.

На річці Случі
Обломили міст ідучи,
Затопили усі клейноди
І всі лядські бубни.
Котрі бігли до річки Росі,
то zostалися голі й босі...»⁶

Пісня «Не дивуйтеся, добрії люди» сповіщає про конкретні історичні події восени 1648 р. під Пилявцями (де р. Іква чи Пилявка розливається в стави і болото), про участь у них кінноти сподвижника гетьмана Максима Кривоноса. В ній констатується, що на той час повстанські загони звільнили Україну «по Случ», а «ляхів» загнали за річку Віслу, «що не вернуться і в три роки!». Тобто тим самим тоді визначилися західні межі визволеної української території. Особливо багато «ляхів пропало», як говориться в пісні, за Дашевим (нині районний центр Вінницької області), під Сорокою. Також йдеться про мету козаків прогнати шляхтичів «аж за той Дунай глибокий». В одному з варіантів запису наголошується на тому, що «ляхви із Польщі» в Україну козаки вже не допустять доти, поки буде у них «жизності»⁷. Цікаво також

зазначити, що поширення пісні було зафіксовано не лише по Україні (Тернопільщина, Вінничина, Дніпропетровщина), але й в Білорусії (в межах сучасної Могильовської області)⁸.

Історичні пісні та думи українського народу, більш-менш об'єктивно оцінюючи політичні й військові вдачі Б. Хмельницького, проте ніколи не приписують всі успіхи у Визвольній війні тільки йому одному. Поряд з ним нерідко згадуються, зокрема, полковники Максим Ольшанський, Мартин Полтавський, Іван Богун, Матвій Борохович, Данило Нечай. Тісні, проте неоднозначні, зв'язки існували у Б. Хмельницького з багатьма з них, особливо з Максимом Кривоносом (Перебийносом). Народна пам'ять обминає гострі конфлікти, суперечки, які існували між ними. Так, у пісні про смерть Кривоноса «Ой усе лужком та все бережком» зазначається, що під час військових подій

«Поставив же пан Перебийніс три стороженки в місті,

А сам пішов до кумасеньки шуки-риби їсти.

Сидить же пан Перебийніс, не думає й не гадає,

З кумасею з Хмельницькою мед-горілочку кружає».

Звичайно, тут можна закинути те, що в пісні недостовірно описана смерть М. Кривоноса (він загинув не в бою, а помер від чуми в кінці 1648 р.). Також і те, що в іншій пісні — «Ой з-за гори високої» маємо дуже схоже з наведеним уривком про другого героя війни Данила Нечая:

«А молодий козак на теє не дбає*,

Та з кумою з Хмельницькою мед-вино кружає;

Бо поставив козак Нечай три сторожі в місті,

А сам пішов до кумоньки шуку-рибу зїсти»⁹.

Проте у даному випадку для нас більший інтерес становить не історична достовірність наведених епізодів (хоч і це дуже важливо!), а власне нароне сприйняття й оцінка людських взаємин керівника держави з кращими представниками його найближчого оточення.

Далекоглядною і глибокопродуманою в усній народній творчості виглядає міжнародна політика Б. Хмельницького, зокрема, його безпосередні зв'язки з урядами Молдавії, Трансильванії, Швеції, Кримського ханства, Туреччини і, безперечно, Росії. Конкретно в думі «Хмельницький і Василь Молдавський (Похід у Молдавію)» схвалюються гетьманські дії, спрямовані на нейтралізацію молдавського господаря В. Лупула під час війни з поляками в 1650 р. При цьому народні маси за першим «йдуть, яко ярая пчола, гудуть...»¹⁰ Сповнені гірких роздумів рядки думи

* На повідомлення про наступ ворогів.

про примирення Б. Хмельницького з урядами Речі Посполитої в Білій Церкві у вересні 1651 р. («Утиски польської шляхти і нове повстання проти неї»). Проте і тут ми не знаходимо відвертого засудження дій Богдана, а швидше розуміння необхідності такого важкого кроку:

«Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький
починив,

Що з ляхами, із мостовитими (панами),

у Білій Церкві замирив»¹¹.

Відверто неприйнятливою для народних мас виглядає часом політика Б. Хмельницького, спрямована на союз з татарами. В одній з народних пісень з цього приводу висловлюється таке побажання:

«Бодай того Хмельницького
Первая куля не минула,
А другая устрелила,
У серденько уцілила!»

Зате визволення українців від «лядської неволі», розпочате на чолі з Б. Хмельницьким, щиро очікували в багатьох куточках країни:

«Ой Богдане, Богданочку,
Звільнив ти Україну,
То не забудь же, Богдане,
Нашу Боковину»¹².

Відносини й союз між урядами Росії й України у більшості історичних пісень і дум дуже ідеалізовані. Вони схарактеризовані лише як дружні, братні, без критичного сприйняття.

Отже, підбиваючи деякі підсумки всьому сказаному вище, хотілося би ще раз наголосити: визволення українських земель від гніту польської шляхти поставлено в найбільшу заслугу гетьману Б. Хмельницькому в усній поетичній творчості. Саме про це прямо йдеться в думі «Іван Богун», де словами головного героя проголошується:

«Слава богу хвала гетьману,
Що не дав нас у неволю, ляхам на поталу!»¹³.

Здобувши національну незалежність для українців, побудувавши порівняно суверенну державу, об'єднавши Україну з Росією

«Тоді ж то Хмельницький умер,
А слава його не вмирає», —

справедливо зазначено в іншій народній думі.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

- ¹ Думи та пісні про Богдана Хмельницького/Упоряд. М.Г.Марченко.—К., 1970.—С.30, 33.
- ² Там же.—С.34—35.
- ³ Українська народна творчість. Історичні пісні.—К., 1961.—С.181.
- ⁴ *Касименко О.К.* Російсько-українські взаємовідносини 1648—початку 1651 р.—К., 1955; «Тієї слави козацької повік не забудем...».—Дніпропетровськ, 1989.—С.68; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет.—К., 1993.—С.78.
- ⁵ Думи та пісні про Богдана Хмельницького.—С.39.
- ⁶ Там же.—С.40—41.
- ⁷ Українська народна творчість. Історичні пісні.—С.187.
- ⁸ Там же.—С.939.
- ⁹ Козацькі пісні /Упоряд. та вступ.стаття О.М.Хмілевської.—К., 1969.—С.125.
- ¹⁰ Думи та пісні про Богдана Хмельницького.—С.55.
- ¹¹ Там же.—С.51.
- ¹² Українська народна творчість. Історичні пісні.—С.242. Співачка цієї пісні О.Яновська з с.Стеблів Путильського району Чернівецької області свідчила, що пісня була відома далеким її предкам, які втекли з Волині на Буковину («в гори») ще за часів панщини.
- ¹³ Думи та пісні про Богдана Хмельницького.—С.48.